

تبیین شاخص های شهر خلاق در خیابان ابوطالب مشهد با استفاده از مدل AHP

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۰۸

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۵/۰۹

کد مقاله: ۱۸۷۷۴

سیدعلی حسین پور^۱، مهشاد امیرگیلکی^۲، امیرمحمد حفار^۳،
غزاله کامل ساقیان^۴

چکیده

شهرها همواره مکانی برای ابداع، نوآوری و خلاقیت هستند. تنوع و ظرفیت بسیار بالای عوامل مکانی و فضایی در محیط شهری باعث تنوع زیاد شاخص های ضروری برای احراز خلاقیت در مناطق شهری می شود. در واقع شهر خلاق محیط مساعدی برای تربیت خلاقیت انسانی است که زمینه پژوهش خلاقیت ساکنین خود را فراهم می آورد. هدف از این پژوهش، ارزیابی شاخص های شهر خلاق در خیابان ابوطالب مشهد می باشد. در راستای رسیدن به هدف فوق از روش توصیفی-تحلیلی استفاده می نماییم. طبق بررسی های انجام شده به منظور شناسایی، ارزیابی و رتبه بندی عوامل مؤثر شاخص ها و زیرشاخص های شهر خلاق، از تحلیل سلسله مراتبی AHP استفاده گردید که تعداد ۹۸ پرسشنامه در اختیار کارشناسان، خبرگان و مردم قرار گرفت و در نهایت ۷ شاخص اصلی و ۱۷ زیرشاخص رتبه بندی شدند. نتایج این رتبه بندی نشان می دهد عوامل ساختار بالغ هماهنگ با رفتار خلاق بیشترین تأثیر در میزان خلاقیت خیابان ابوطالب را داشته است و در بین زیر شاخص ها اختلاط کاربری ها، شکل گیری اجتماعات و... نیز بیشترین میزان اثرگذاری را داشته است و در نهایت راهکارهایی در جهت بهبود و ارتقاء دیگر شاخص های شهر خلاق در خیابان ابوطالب ارائه گردیده است.

واژگان کلیدی: شهر خلاق، شاخص های شهر خلاق، تحلیل سلسله مراتبی AHP

۱- استادیار گروه شهرسازی دانشگاه بینالود مشهد

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری دانشگاه بینالود مشهد (نویسنده مسئول) (maengineer28@gmail.com)

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری دانشگاه بینالود مشهد

۴- دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری دانشگاه بینالود مشهد

شهرها مرکز ثروت ملل هستند اما در قرن جدید ماهیت تولید ثروت و توسعه تغییر کرده و زیربنای آن ایده و تبدیل آن به تولید و خدمات است؛ اما از سوی دیگر با روند جهانی شدن و به وجود آمدن فرهنگی واحد و تضعیف فرهنگ بومی ملل نیاز به تنوع فرهنگی به شدت احساس می‌گردد. شهرها فضاهای ظرفیت هستند و همیشه چرخ‌های حرکت، تمرکز و هدایت انرژی خلاق بشر بودند (ابراهیم‌زاده ۲۰۱۳:۹۶). امروزه بسیاری از شهرهای جهان با چالش‌های بسیاری در حوزه‌های مختلف شهری مانند کاهش فرصت‌های شغلی، اجرای طرح‌های نوآورانه، گسترش مسائل مدیریت و مسائل مشارکتی مواجه هستند. عواملی که یک بار با توسعه شهرها، حمل‌ونقل و مجاورت با مواد خام شکل یافته بودند اهمیت کمتری دارند. در حال حاضر مشکلات و معضلات جدید در دستور کار شهرها افزایش یافته است که تا حدودی نتیجه فروپاشی ریتم‌های متروک قدیمی از زندگی و کار بر اساس کارخانه و ادراه می‌باشد. در هر دوره ای از گذار دست کم این نیاز حاد وجود دارد که فراتر از فرضیات و روش‌های کار به ارث برده شده، عمل و فکر گردد (حسینی و همکاران، ۲۰۱۳:۹۵). خلاقیت بازتاب‌های زیادی در مطالعات شهری و منطقه ای به دست آورده است و مفاهیم جدیدی همچون «طبقه خلاق»، «صنایع خلاق»، «محیط خلاق» و «شهرخلاق» را به ادبیات برنامه ریزی افزوده است. خلاقیت شهری می‌تواند به عنوان نوعی چتر در نظر گرفته شود؛ مفهومی که شامل ابعاد مختلف خلاقیت از خلاقیت اقتصادی و اجتماعی تا خلاقیت و نوآوری تکنولوژیکی میشود. بنابراین خلاقیت شهری به تمام مفاهیم دیگر خلاقیت همچون «طبقه خلاق»، «صنایع خلاق»، «محیط خلاق» و «شهرخلاق» اشاره دارد. با این حال، خلاقیت شهری بیشتر بر ارتباط درونی بین خلاقیت و فضای شهری تمرکز کرده است (کلانتری، ۵۸۸:۱۳۹۵). خیابان ابوطالب با توجه به پتانسیل‌های خاص اقتصادی، اجتماعی و کالبدی نسبت به دیگر خیابان‌های اطراف خود از اهمیت زیادی برخوردار میباشد. کاربری‌های موجود در این خیابان سبب ایجاد اقتصاد فعال و پویا گردیده است. حال در این مقاله به بررسی شاخص‌های شهر خلاق در خیابان ابوطالب مشهد می‌پردازیم.

۲- مبانی نظری

۲-۱- ادبیات تحقیق

شهر خلاق: تعریف شهرخلاق بسیار فراگیر است. به نظر می‌رسد شهر خلاق با بخش‌های هنری که شهرها را زنده و پویا می‌سازند و به آن‌ها ارزش واقعی می‌بخشند. شهر خلاق مکانی برای رشد و نمو خلاقیت‌ها است. منزلی برای خلاقیت‌های هنری، نوآوری‌های علمی و فناورانه و صدای رسای فرهنگ‌های رو به رشد است. شهری که همه پتانسیل‌های خلاق خود را جامه عمل میپوشاند و پرچمدار فعالیت‌های فرهنگی و توسعه‌ای است. شهر خلاق یک شهر نیرومند از لحاظ یادگیری، فرهنگی و بین فرهنگی می‌باشد. در این شهر هر شهروند به استفاده از ظرفیت‌های علمی، فنی، هنری و فرهنگی خود اطمینان خاطر دارد (حسینی، ۲۱۵:۱۳۹۵).

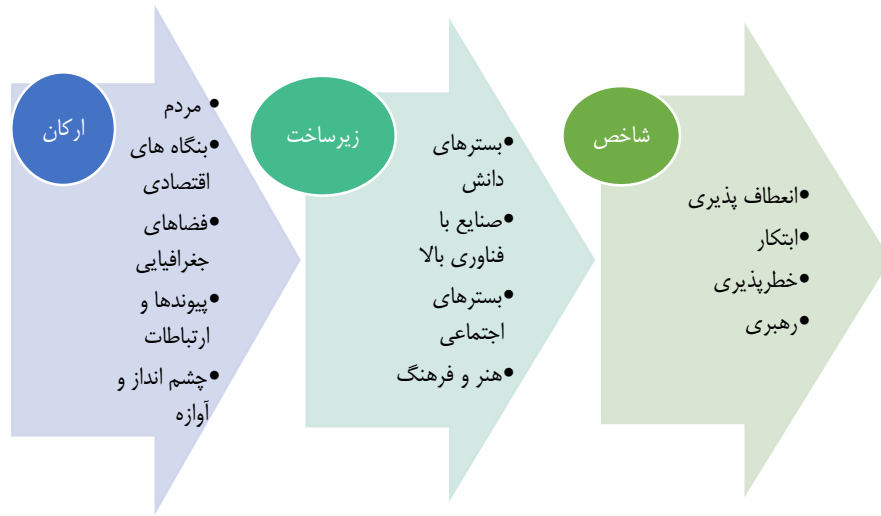

نمودار شماره ۱- تصویر کلی یک شهر خلاق: مکان، فرهنگ و اقتصاد (۲۰۰۸، ژدحدچا)

اصول اولیه شهرهای خلاق:

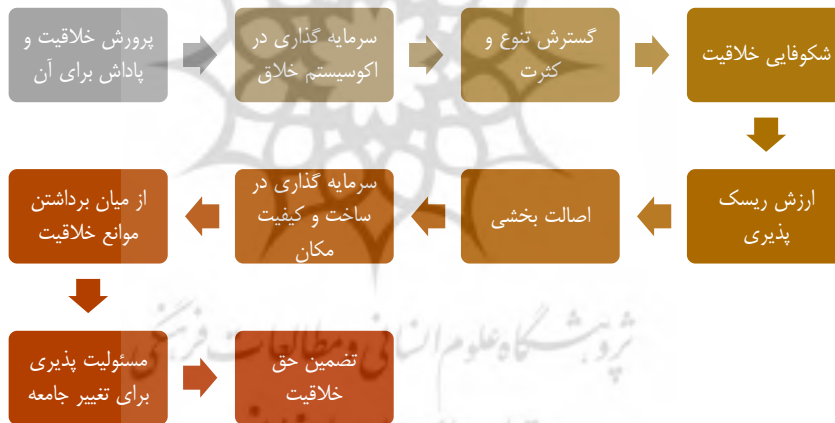
- انعطاف‌پذیری: توانایی داشتن نگاهی متفاوت به محیط و رفتار متناسب با آن.
- ابتکار: توانایی به کارگیری راه حل ابتکاری برای مشکل دیرین.
- خطرپذیری: توانایی قبول پیامدهای شکست
- رهبری: توانایی یک شخص برای هدایت شهر. (مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد، ۴۵:۱۳۸۵)

مدل شهر خلاق بر اثرات و پیادمدهای محصور کننده خلاقیت و اینکه چگونه کیفیت عقاید میتواند در راستای اصل خلاقیت عمل کند، تمرکز می کند. در نمودار زیر چارچوب شکل گیری شهر خلاق آمده است:

نمودار شماره ۲- چارچوب شکل گیری شهر خلاق

اصول حاکم بر شهر خلاق: به طور کلی شهر خلاق از بهم آمیختگی سه عنصر مکان، انسان و سرمایه گذاری حاصل شود. ایده شهر خلاق بر این باور است که باید بر عنصر مکان، خارج از صنعت و به عنوان محیطی که کیفیت زندگی انسان را بالا می برد، تاکید کرد بر این اساس بر شهر خلاق اصولی حاکم است که مهم ترین آن ها را میتوان مطابق نمودار زیر نشان داد (عباسی، ۱۳۹۶: ۵)

نمودار شماره ۳- اصول حاکم بر شهر خلاق

شاخص های ارزیابی شهر خلاق:

- پایه مناسبی برای بازسازی اقتصاد پویا و خلاق شهر شامل: فراهم بودن شرایط کار پویا و منعطف که باعث حضور جمعیتی متنوع و متخصص از انواع مهارت هارا می طلبد، وجود داشته باشد.
- ساختار اقتصادی مبتنی بر مولفه های رشد خلاق و هماهنگ با برنامه های خلاق (خدمات، فرهنگی، شرکت های فناوری نوین و...) باشد.
- توانایی جذب استعدادهای خلاق و مستعد برای تثبیت رشد فزاینده اقتصاد شهر خلاق: در این راه تنوع فضایی برای شکوفا ساختن خلاقیت و نوآوری از نکات اصلی در رسیدن به موفقیت هستند.
- فضای شهری که اجازه شکل گیری اجتماعات و فضاهای عمومی جهت شناسایی استعداد های جوان و خلاق را پدید آورد.
- ساختار بالغ شهری که با رفتارهای خلاق هماهنگ باشد: بررسی گذشته شهرها نشان میدهد شهر هایی که قابلیت هماهنگی با فعالیت های روز دنیا را دارند، در بهترین موقعیت قرار میگیرند.

- ساختار مستحکم اجتماعی که برای مردم و شرکت های جذاب بوده و برای رشد اقتصادی شهر مناسب بوده و باعث درون زایی روز افزون شهر شود.
- فضای شهری که امنیت و آرامش را به شهروندان القا کرده و از نظر شاخص های اجتماعی و اقتصادی همچون تخلفات قطبی شدن شهر و فقر در سطح مطلوبی قرار گیرد.
- در شهر خلاق میبایست همه زیر ساخت های سخت افزاری و نرم افزاری خلاق ایجاد شود؛ تا بستر و زمینه ی مناسب برای کشف، ایجاد، پرورش و جذب ایده های خلاق فراهم گردد و شرایط توسعه و تداوم ایده ها و خلاقیت های افراد به وجود آید.

تحلیل سلسله مراتبی AHP: روش های ارزیابی چند معیاره کاربرد وسیعی در همه علوم از جمله در شهرسازی پیدا کرده اند. از بین این روش ها، فرآیند تحلیل سلسله مراتبی AHP یکی از روش هایی است که بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. یکی از محدودیت های جدی AHP این است که وابستگی های متقابل بین عناصر تصمیم، یعنی معیارها، زیر معیارها و گزینه ها را در نظر نمیگیرد و ارتباط بین عناصر تصمیم را سلسله مراتبی و یکطرفه فرض میکند. فرآیند تحلیل سلسله مراتبی ابتدا مسئله یا موضوع مورد نظر را به یک ساختار سلسله مراتبی تبدیل میکند که در آن عناصر تشکیل دهنده این ساختار که اجزا تصمیم نیز تلقی میشوند، مستقل از یکدیگر فرض شده اند. بنابراین یکی از محدودیت های جدی AHP این است که وابستگی های متقابل بین عناصر تصمیم، یعنی وابستگی معیارها، زیرمعیارها و گزینه ها را در نظر نمیگیرد و ارتباط بین عناصر تصمیم را سلسله مراتبی و یکطرفه فرض میشود. این فرض ممکن است در بعضی موارد صادق نباشد در چنین شرایطی نتیجه روش AHP ممکن است موجب برعکس شدن رتبه ها شود. یعنی با حذف گزینه ای ممکن است نتیجه رتبه بندی گزینه ها تغییر کند. بنابراین باید در استفاده از روش AHP احتیاط بود زیرا کلیه مسائل و مشکلات برنامه ریزی لزوما دارای ساختار سلسله مراتبی نیستند. (زبردست، ۱۹۰۱۳۸۰) فرآیند تحلیل شبکه ای چون حالت عمومی AHP و شکل گسترده آن است بنابراین تمامی ویژگی های مثبت آن از جمله سادگی، انعطاف پذیری، به کار گیری معیارهای کمی و کیفی به طور همزمان، و قابلیت بررسی سازگاری در قضاوت ها را دارا بوده و مضافا میتواند ارتباط پیچیده (وابستگی های متقابل و بازخورد) بین و میان عناصر تصمیم را با بکارگیری ساختار شبکه ای بجای ساختار سلسله مراتبی در نظر بگیرد (زبردست، ۲۰۱۳۸۰).

نمودار شماره ۴ - چارچوب نظری

۳- روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش براساس هدف کاربردی و براساس ماهیت توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. روشهای گردآوری اطلاعات در این پژوهش برای جمع آوری اطلاعات و داده های مورد نیاز، روش کتابخانه ای و روش میدانی میباشد که اطلاعات اساسی جهت تجزیه و تحلیل و امتیاز دهی از پرسشنامه کارشناسان، خبرگان و مردم، اطلاعات آن مستخرج شده است که بر این اساس از ۹۸ نفر در امتیاز دهی معیارها و زیر معیارهای شر خلاق پرسش به عمل آمده است. جهت رتبه بندی شاخص های شهر خلاق در خیابان ابوطالب از پرسشنامه های کارشناسان از تکنیک تحلیل سلسله مرتبی AHP در نرم افزار expert choice مورد استفاده قرار گرفته است.

۳-۱- معرفی محدوده مورد مطالعه

بلوار ابوطالب مشهد در منطقه ۲ مشهد قرار دارد. محور ابوطالب فصل مشترک ۴ محله میباشد که عبارتند از محله حضرت ابوطالب، محله موسوی قوچانی، محله عامل و محله شهید مطهری که محور مورد مطالعه به طول ۱۴۱۹ متر میباشد، و بوستان حجاب هدایت یکی از بزرگترین بوستان های مشهد و بیمارستان تخصصی چشم خاتم الانبیاء بهترین بیمارستان تخصصی چشم در منطقه، از جمله مکان های قابل توجهی هستند که در این بلوار قرار دارند. رستوران رضایی، اداره پست منطقه ۹، هتل صبا و شهر کتاب هم در این منطقه قرار دارند؛ که در نقشه شماره ۱ نمایش داده شده است.

نقشه شماره ۱- معرفی محدوده

۴- یافته های تحقیق

عوامل اصلی و شاخص ها و زیر شاخص های شهر خلاق توسط تکنیک تحلیل سلسله مراتبی رتبه بندی گردید که اطلاعات به دست آمده از نرم افزار مقایسات دو به دویی و نمودار مربوط به این رتبه بندی می باشد، که به طور خلاصه در جدول شماره (۱) به همراه وزن نهایی زیر شاخص ها (ضرب وزن شاخص ها در وزن زیر شاخص ها) آورده شده است. براساس نتایج بدست آمده میتوان شاخص ها و زیرشاخص های موثر شهر خلاق در خیابان ابوطالب را طبق وزن شاخص ها و وزن نهایی زیر شاخص ها، رتبه بندی نمود. این رتبه بندی در جداول شماره (۲) قابل مشاهده می باشد.

جدول شماره ۱- وزن دهی نهایی کلبه زیر شاخص ها

هدف	ابعاد	معیارها	وزن معیار ها	زیر معیار ها	وزن زیر معیار ها	وزن نهایی زیر معیار ها
ارزیابی شاخص های شهر خلاق	اقتصاد پویا و خلاق	ساختار اقتصادی مبتنی بر رشد خلاق	۰/۱۶۶	تولید خدمات تجاری،تغذیه و رستوران ها	۰/۴۱۵	۰/۰۶۸۹
				فراهم بودن شرایط کارپویا	۰/۵۸۵	۰/۰۹۷۱
		موفقه های رشد خلاق هماهنگ با برنامه های خلاق	۰/۱۴۵	برنامه های خدماتی و فرهنگی	۰/۵۴۳	۰/۰۷۸۷
				شرکت های فناوری نوین	۰/۴۵۷	۰/۰۶۶۳
				بانکداری بین المللی	۰/۲۵۸	۰/۰۳۷۷
		توانایی جذب استعدادهای خلاق و مستعد	۰/۱۴۶	بنگاه های کوچک	۰/۴۱	۰/۰۵۹۹
				خلاقیت صنعتی و دانش بنیان	۰/۳۲۲	۰/۰۴۷۰
	فضاهای شهری خلاق			۰/۳۶۱	۰/۰۶۵۳	
	ساختار بالغ شهری	ساختار بالغ هماهنگ با رفتارهای خلاق	۰/۱۸۱	اختلاط کاربری ها	۰/۶۳۹	۰/۱۱۵۷
				شکل گیری اجتماعات	۰/۶۷۶	۰/۰۸۱۸
	ساختار مستحکم اجتماعی	فضاهای عمومی	۰/۱۲۱	ایجاد فضاهای مکت و پویا	۰/۳۲۴	۰/۰۳۹۲
				مشکارت در مدیریت شهری	۰/۳۴۸	۰/۰۵۶۴
		مشارکت مردمی و مدیران	۰/۱۶۲	استفاده از پیشنهادات مردم در اداره امور	۰/۳۱۹	۰/۰۵۱۷
				بسترسازی برای مشارکت(امنیت روانی)	۰/۳۳۳	۰/۰۵۳۹
	تکنولوژی ارتباطی	زیرساخت های سخت افزاری و نرم افزاری خلاق	۰/۰۷۹	استفاده آسان از اینترنت توسط همه شهروندان	۰/۳۱	۰/۰۲۴۵
				کیوسک های اطلاع رسانی	۰/۳۲۳	۰/۰۲۵۵
				دسترسی به عابربانک ها و دفاتر پیشخوان دولت	۰/۴۵۸	۰/۰۳۶۲

جدول شماره ۲- وزن نهایی زیر معیارها

رتبه	زیر معیار ها	وزن نهایی زیر معیار ها
۱	اختلاط کاربری ها	۰/۱۱۵۷
۲	فراهم بودن شرایط کارپویا	۰/۰۹۷۱
۳	شکل گیری اجتماعات	۰/۰۸۱۸
۴	برنامه های خدماتی و فرهنگی	۰/۰۷۸۷
۵	تولید خدمات تجاری،تغذیه و رستوران ها	۰/۰۶۸۹
۶	شرکت های فناوری نوین	۰/۰۶۶۳
۷	فضاهای شهری خلاق	۰/۰۶۵۳۹
۸	بنگاه های کوچک	۰/۰۵۹۹
۹	مشارکت در مدیریت شهری	۰/۰۵۶۴
۱۰	بسترسازی برای مشارکت(امنیت روانی)	۰/۰۵۳۹
۱۱	استفاده از پیشنهادات مردم در اداره امور	۰/۰۵۱۷
۱۲	خلاقیت صنعتی و دانش بنیان	۰/۰۴۷۰
۱۳	ایجاد فضاهای مکت و پویا	۰/۰۳۹۲
۱۴	بانکداری بین المللی	۰/۰۳۷۷
۱۵	دسترسی به عابربانک ها و دفاتر پیشخوان دولت	۰/۰۳۶۲
۱۶	کیوسک های اطلاع رسانی	۰/۰۲۵۵
۱۷	استفاده آسان از اینترنت توسط همه شهروندان	۰/۰۲۴۵

۵- نتیجه گیری

طبق اطلاعات به دست آمده و جداول نشان داده شده رتبه بندی های صورت گرفته از طریق تحلیل سلسله مراتبی AHP مشخص گردید. پس از آن شاخص های شهر خلاق در خیابان ابوطالب مشهد که ۷ شاخص بودند بین یک تا ۷ رتبه بندی گردید و شاخصی که بیشترین تاثیر را دارا بودند مشخص گردید. در انتها ۱۷ زیر شاخص وزن دهی شده براساس درجه اهمیت طبق جدول شماره (۴) رتبه بندی شده شدند. براین اساس شاخص ها و زیرشاخص های موثر بر خلاقیت خیابان ابوطالب شناسایی شد و در نهایت افزایش خلاقیت در خیابان ابوطالب باتوجه به شاخص ها و زیرشاخص هایی که وزن و امتیاز آن ها از اهمیت کمتری برخوردار است، اما مهم و ضروریست، پیشنهاداتی ارائه خواهد شد.

- بسترسازی مناسب در جهت پیوند سازمان های آموزش عالی، پژوهش و فناوری با تولید و کسب و کار در خیابان ابوطالب مشهد
- تزریق کاربری های جذاب و خلاق در خیابان ابوطالب
- تامین فضای مناسب در خیابان ابوطالب برای انجام امور مرتبط با خلاقیت شهری و تدوین گروه های مختلف سنی و مهارتی شهروندان، افزون بر جلب مشارکت نخبگان علمی، شهروندان خلاق و حمایت از افراد، گروه ها و نهادهایی که دارای خلاقیت های در راستای حل مسائل شهری و ارتقای کیفیت محیط شهر.
- استفاده از نور (خیابان نور) در هنگام شب و استفاده از انرژی تجدید پذیر در تامین انرژی آن برا جذب گردشگر
- بهره گیری از دیدگاه دانشگاهیان و افراد نخبه و حمایت از تبادل اطلاعات آن ها با مراکز علمی دنیا
- بستر سازی و اعتماد سازی زمینه های سرمایه گذاری، سرمایه داران خارجی و داخلی
- بستر سازی و فراهم آوردن محیط هایی جهت مدیریت، حمایت و بازاریابی منحصر به فرد ایده ها و اختراعات شهروندان و استفاده آن در خیابان ابوطالب
- برگزاری جشنواره و رخداد های فرهنگی به مناسبت های مختلف به موجب افزایش شادی و نشاط در خیابان ابوطالب
- استفاده از صنایع دوستدار طبیعت و انرژی سبز و تجدید پذیر جایگزین انرژی های آلوده کننده طبیعت و انرژی های تجدیدناپذیر
- اختصاص دادن فضاهایی در جهت آشنا شدن از مذاهب و فرهنگ های مختلف در جهت بهبود و ارتقا تعاملات اجتماعی و فراهم آوردن محیطی باز و راحت برای تمامی مذاهب و فرهنگ های مختلف
- ایجاد جذابیت های بیشتر در جهت پیاده روی مردم و ساکنین با استفاده از تکنولوژی های روز و ایده های جوانان در خیابان ابوطالب

منابع

۱. ابراهیمی، مهران (۱۳۸۷). نشست شهر خلاق: مفاهیم، سیاست ها، مطالعه موردی از شهرهای موفق و ناموفق، تهران، مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران، تیرماه، فرهنگسرای نیاوران.
۲. خسروی، ندا (۱۳۸۹) اندیشه خلاق، شهر خلاق، شهردارها، سال یازدهم، شماره ۱۰۰
۳. عاطفی، هیرو و علمداری، ایرج (۱۳۹۶). تاثیر انگاره شهر خلاق در پویای اقتصادی و اجتماعی کلان شهرها، مطالعات محیطی هفت حصار، سال ششم، شماره ۲۲.
۴. حسین پور، سید علی، غریب، امید، اکبری مطلق، مصطفی و نجفی، محدثه (۱۳۹۱): شهر خلاق و اقتصاد پایدار (جلد ۲)
۵. رفیعیان، محسن (۱۳۸۹). درآمدی بر مناطق و شهرهای خلاق، شهردارها، سال ۱۱، شماره ۱۰۰.
۶. موسوی، میر نجف (۱۳۹۳). رتبه بندی محلات شهر سردشت از نظر حرکت به سوی خلاقیت با تاکید بر تحقق شهر خلاق با استفاده از تاپسیس و AHP، جغرافیا و آمایش شهری - منطقه ای، شماره ۱۰.
۷. مختاری ملک آبادی، رضا، سقایی، محسن و ایمان، فاطمه (۱۳۹۳). سطح بندی مناطق ۱۵ گانه شهر اصفهان از لحاظ شاخص های شهر خلاق با استفاده از مدل های برنامه ریزی منطقه ای، مجله پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال پنجم، شماره ۱۶
۸. شهر خلاق (مبانی و شاخص ها). مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران
۹. یاری قلی، وحید، حمتمی، اکبر (۱۳۹۱). فضاهای جمعی و شهر خلاق. بهرنگ کلانتری، منظر، شماره ۱۹. تابستان ۹۱.

۱۰. رفیعیان، محسن، بمانیان، محمدرضا و رفیعیان، مجتبی (۱۳۹۰). گردشگری شهری به مثابه توسعه خلاق در بافتهای فرسوده، منظر، شماره ۱۴.
۱۱. فورچی، مرتضی (۱۳۹۱). مدیریت شهری و شهر خلاق: سخن مرکز: شهر خلاق، مرتضی فورچی، منظر، شماره ۱۹.
۱۲. خان سفید، مهدی (۲۰۱۲). مدیریت شهری و شهر خلاق، منظر، شماره ۱۹.
۱۳. مهسا فولادی (۱۳۹۴): شهر خلاق (بررسی شاخص ها، ویژگی ها و عناصر)
۱۴. مهندسان مشاور فرهاد، طرح توسعه و عمران (جامع) کلان شهر مشهد، تیر ۱۳۸۸
۱۵. مهندسان مشاور فرهاد، طرح توسعه و عمران (جامع) کلان شهر مشهد، ویرایش دوم، دی ۱۳۸۹
16. Beaker, Greg (2008): Creative City: Planning Framework. PCA Associates.
17. Blamires, Harry (2000): The Creative Guide to Creative city. Penguin Books, London.
18. Bagwell, Susan (2008): Creative clusters and city growth. Creative Industries Journal Vol. 1(1), 31-46.
19. <https://www.memarnet.com>

